

O'Z-O'ZINI ANGLAMOQ SIRI

Ruziyev A.X

v.b dotsent.(QarDU)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7294517>

Annotatsiya. Ushbu maqolada tarbiya jarayonining maqsadi, mazmuni, shakllari, xarakteri talqin qilinadi. Shaxs, asosan yoshlar tarbiya jarayoni bilan bog'liq falsafiy, pedagogik ta'limotlar, yondashuvlar, nazariyalar tahlil qilib o'rganiladi. Maqolada barkamol inson shaxsini tarbiyalash borasidagi ilmiy-nazariy bilimlar umumlashtiriladi.

Kalitso'zlar: tarbiya, odob, axloq, etika, estika, e'tiqotlar, oila, madaniyat, ma'naviyat.

СЕКРЕТ САМОПОНИМАНИЯ

Annotatsiya. В статье раскрываются цель, содержание, формы и характер образовательного процесса. Анализируются и изучаются философские, педагогические учения, подходы, теории, связанные с процессом воспитания молодежи. В статье обобщены научно-теоретические знания о воспитании всесторонне развитой личности человека.

Ключевые слова: воспитание, нравы, нравственность, этика, этика, семья, культура, духовность.

THE SECRET OF SELF-UNDERSTANDING

Abstract. This article explains the purpose, content, forms, and character of the educational process. Philosophical, pedagogical doctrines, approaches, theories related to the process of youth education are analyzed and studied. The article summarizes the scientific-theoretical knowledge of raising a well-rounded human personality.

Keywords: education, manners, morality, ethics, ethics, family, culture, spirituality.

KIRISH

Odamning kelib chiqishi va tarixiy rivojlanishi to'g'risida turli fikrlar va nazariyalar mavjud. Odam bilan bog'liq qadimgi rivoyatlar va qadimgi diniy kitoblarga ko'ra, Odamato va Momohavo Yer yuzidagi dastlabki odamlar bo'lgan. Zardushtiylik dinida Odam tabiatning bir bo'lagi, unda vujudga kelgan va yana unga qaytadi dey-iladi. Islom diniga ko'ra, xudo "o'zining eng erka va erkin bandasini tiriklik olamiga sardor qilib yuborgan", ya'ni Odamni loydan o'zining yerdagi o'rin-bosari (xalifasi) sifatida yaratib, unga o'z ruhidan jon ato etgan, unga akl-idrok bergan. Tabiiyot fanlarining rivojlanishi bilan Odamning paydo bo'lishi to'g'risida ilmiy fikrlar paydo bo'la boshladi. Fransuz olimi J.Lamark birinchi bo'lib Odamning paydo bo'lishini umumiy tarzda tushuntirib berdi. Uning fikricha, Odam daraxtda yashashdan yerda yurishga o'tgan maymunsimon ajdodlardan kelib chiqqan. Ingliz olimi Ch.Darvin odamning paydo bo'lishi muammosini evolyusion nuqtai nazardan talqin qilib, Odam bilan odamsimon maymunlar uzoq umumiy ajdodga ega ekanligini ko'rsatib berdi. Uning fikricha, antropogenezda ham biologik omillar, ya'ni yashash uchun kurash, irsiy o'zgaruvchanlik va tabiiy tanlanish amal qiladi. Lekin, ko'pchilik olimlarning fikricha, antropogenezda biologik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy omillar (ijtimoiy hayot, ijtimoiy mehnat), ayniq-sa, uning so'nggi bosqichlarida katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Tik yurishga o'tish Odam evolyusiyasida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, chunki tik yurish tufayli qo'llar tayanch vazifasidan ozod bo'lib, mehnat qurollari yasab, uni ishlatadigan organga aylangan. Mehnat qurollarining paydo bo'lishi esa Odam tafakkurini kengaytirgan,

uning tabiatga qaramligini kamaytirgan. Mehnat faoliyatining rivojlanishi bilan ant-ropogenezda biologik omillar ta'siri kamayib ijtimoiy omillar ahamiyati orta borgan.

METOD VA METODOLOGIYA

Shaxs — alohida [individ](#), mohiyatan yaxlit ijtimoiy-axloqiy olam. U o'zida inson mohiyatini, uning mavjudot sifatidagi qadriyatini mujassam etadi. Shaxs ijtimoiy-gumanitar fanlarda o'z yo'nalishi, tadqiqot ob'yekti va maqsadi nuqtai nazaridan turlicha talqin etiladi. U o'ta murakkab, ziddiyatli, qaramaqarshi, o'zini o'zi inkor etadigan mavjudot sifatida, biologik, fiziologik, ijtimoiy, ma'naviy, ruhiy, axloqiy va estetik aqlidrok, tafakkur ob'yekti sifatida, hatto, falsafiy va mantiqiy, yashash huquqi va hayot mantig'i jihatidan tadqiqot manbaiga aylanishi mumkin.

Shaxsning shakllanish omillari ko'p va xilma xildir. Mas, genetik (nasliy), biologiktabiiy, madaniy, ijtimoiy hayot tajribasi, o'z turdoshlari bilan munosabatlar va boshqalar shahrining genetik jihati uning nasliy asosi, ajdodlaridan yetib kelgan fizionomiya, fe'latvor bilan, biofiziologik jihati esa yashash uchun quvvat olish, ovqatlanish, jinsiy aloqaga kirishish va nasl qoldirish singari individual ehtiyoj bilan belgilanadi.

Shaxs, mohiyatiga ko'ra, madaniylashgan, ong, aql orqali faoliyatini boshqarish imkoniyatiga ega bo'lgan, ijtimoiytarixiy an'ana, turmush tarzi va tajribaga asoslangan muayyan avlodlar vakili. Shaxs fenomeni inson olamining butun murakkabliklarini o'zida mujassam etadi. Uni har tomonlama o'rganish maqsadida turli davrlarda tadqiqot olib borilgan. Ayniqsa, sharqda u yuksak axloqiy ma'naviy me'yorlar orqali tushunilgan va oliy xilqat, bebaho qadriyat deb hisoblangan. Inson Sh. sifatida komillikka intiladi, hayot mazmunini boyitadi, shu asosda kishilik jamiyatining go'zal va farovon bo'lishiga ehtiyoj sezadi.

Shaxsning hayot tarzi bevosita jamiyat hayotiga daxldor va hayot ne'matlaridan to'la foydalanishga haqli. Shaxs tushunchasi inson tushunchasining yuksak ko'rinishi, oliy maqomidir. Har qanday odam tabiiy mavjudligi, yashash huquqi va hayot qadriyatiga ega bo'lgan jonzotdir. Biroq u hamma vaqt ham to'laqonli shaxs bo'lib yetilmasligi mumkin.

Shaxs rivojlanishining ijtimoiylashuv bilan aloqadorligi. Shaxs ijtimoiy munosabatlar iaravonida shakllanadi. Chunki ta'lim jarayonida bolalarga jamiyatda birga yashash bilan bog'liq bo'lgan holat va hodisalar o'rgatiladi. Bu jarayonda o'quvchi jamiyatga «kirishadi» va u bilan o'zaro munosabatda bo'ladi. Ular ma'lum ijtimoiy tajriba (bilim, qadriyat, axloqiy qoida, ko'rsatma) orttiradilar, ya'ni, ijtimoiylashadilar. Ijtimoiylashuv uzoq davom etadigan murakkab jarayon. Chunki har qanday jamiyat rivojlanish jarayonida ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar, ideallar, axloqiy me'yorlar va qoidalar tizimini ishlab chiqadi, har bir bola yuqoridagi qoidalarni qabul qilib, o'rganib mazkur jamiyatda yashash, uning a'zosi bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning uchun jamiyat u yoki bu shaklda shaxsga maqsadga muvofiq ta'sir etadi. Bu ta'sir ta'lim vositasida amalga oshadi. Ikkinchi tomondan, shaxsning shakllanishiga turli g'oyalar, ijtimoiy muhit ta'sir ko'rsatadi.

Odamlar ijtimoiy me'yorlar va axloqiy qoidalar bilan munosabatga kirishailar va uni o'rganadilar.

Ijtimoiylashuv jaravoni ichki qarama-qarshiliklarga ega. Ijtimoiylashgan inson jamiyat talablariga mos kelishi, unga «kirishib» ketishi, jamiyat rivojlanishidagi salbiy jihatlarga, shaxsning individual rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi hayotiy holatlarga qarshi turishi kerak. Lekin hayotda ba'zan aksi ham bo'ladi: to'liq ijtimoiylashgan, jamiyatga kirishib ketadigan, ammo muhitda ba'zi salbiy holatlarga qarshi kurashishda faollik ko'rsatmaydigan odamlar ham mavjud.

Bu holat ko'p jihatdan butun jamiyat, tarbiya muassasalari, o'qituvchilar hamda ota-onalarga ham taalluqli. Tarbiyada qarama-qarshilik insonparvarlik g'oyasi yordamidagina bartaraf etilishi mumkin. Zero, O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ham ta'kidlab o'tilganidek, uzluksiz ta'limni tashkil etish, rivojlantirish hamda ta'limning ijtimoiylashuviga erishish dolzarb masaladir. Ta'lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni shakllantirish, ularda yuksak ma'naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish kabilar muhim ijtimoiy talablar hisoblanadi.

Shaxs rivojlanishida irsiyat, muhit va tarbiyaning tutgan o'rni. Shaxs tarbiyasiga ta'sir etuvchi omillar. Fanda, odamning shaxs sifatida rivojlanishiga biologik va ijtimoiy omillarning ta'siri o'rtasidagi munosabatni belgilashga oid munozara ko'pdan buyon davom etmoqda.

Insonning shaxs sifatida, rivojlanishida ijtimoiy hodisalarning ta'siri kuchli bo'ladimi? Yoki tabiiy omillar yetakchi o'rin tutadimi? Balki tarbiyaning ta'siri yuqoridir? Ular o'rtasidagi o'zaro munosabat qanday?

Fanda biologik yo'nalish deb nomlangan nuqtayi nazar yetakchi o'rinlardan birini egallab, uning vakillari Aristotel, Platonlar tabiiy-biologik omillarni yuqori qo'yadi. Ular tug'ma imkoniyatlar, taqdir, tole har kimning hayotdagi o'rnini belgilab bergan, deydilar. XV asr falsafasida vujudga kelgan preformizm oqimi namoyandalari esa shaxs rivojlanishidagi naslning roliga katta baho berib, va tarbiyaning rolini inkor etadi.

TADQIQOT NATIJASI

Xorij psixologiyasidagi yana bir oqim — bixeviorizm XX asr boshlarida yuzaga kelgan bo'lib, uning namoyandalari, ong va aqliy qobiliyat nasldan-naslga o'tib, insonga u tabiatan berilgan, deyiladi. Mazkur ta'limot vakili amerikalik olim E.Torndaykdir.

Progmatizm oqimi va uning vakillari D.D'yul, A.Kombe ham shaxs rivojlanishini biologik nuqtayi nazarda asoslaydilar. Ular rivojlanishni faqat miqdoriy o'zgarishdan iborat, deb qaraydilar. Naslning rolini absolyutlashtirib, uni inson taqdirida hal qiluvchi ahamiyatga ega deb biladilar.

Demak, bir guruh xorijiy olimlar rivojlanishni biologik (nasliy) omilga bog'laydilar.

Biologik oqimga qarshi falsafiy oqim vakillari rivojlanishni ijtimoiy omil bilan belgilaydilar. Bu oqim vakillari bola shaxsining jismoniy psixik rivojlanishi u yashaydigan muhitga bog'liq deb ko'rsatadilar. Muhit deganda odam yashaydigan sharoitdagi barcha tashqi ta'sir tushuniladi. Shu nuqtayi nazardan tarbiya tufayli bolani o'zi yashaydigan ijtimoiy sharoitga moslashtirish mumkin, degan xulosa kelib chiqadi.

Ular ijtimoiy muhitning rolini hal qiluvchi omil deb hisoblaydilar. Demak, odam bolasining shaxs sifatida rivojlanib, taraqqiy etib borishi, uning shaxs bo'lib kamolga yetishida nasl (biologik omil), ijtimoiy muhit (bola yashaydigan sharoit), shuningdek, maqsadga muvofiq amalga oshadigan tarbiya ham birdek ahamiyatga ega. Bu omillarning ta'sirini aniqlashda ilg'or pedagogik olimlar, psixolog va faylasuflar ta'limotiga suyaniladi.

Falsafada shaxsni jamiyat bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy hayotdagi murakkab voqelik deb qaraladi. Ular individning ma'naviy boyligi uning munosabatlarga bog'liq, deb hisoblaydilar.

Haqiqatdan ham, shaxs mehnat faoliyati zaminida rivojlanadi, kamolga yetadi. Inson sharoitni, sharoit esa odamni yaratadi. Bu esa o'z navbatida inson faolligini namoyon etadi. Zero, shaxs ma'lum ijtimoiy tuzum mahsulidir. Jamiyat shaxs kamolotining muayyan imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi yoki yo'q qilishi mumkin.

Faylasuflar shaxsni tabiatning bir bo'lagi deb baholaydilar. Bu insondagi layoqat kurtaklari bo'lib, uning rivojlanishi uchun tarbiya kerak, degan g'oyani ifodalaydi. Jamiyat taraqqiyoti shaxs rivojlanishi uchun keng imkoniyatlarni yaratadi. Demak, shaxs bilan jamiyat o'rtasida ham uzviy aloqa mavjud.

Shunday qilib, odam shaxsining jamiyatdagi rivojlanishi tabiat, muhit, inson o'rtasidagi murakkab aloqa ta'siri ostida ro'y beradi, inson ularga faol ta'sir etadi va shu yo'l bilan hayoti va o'z tabiatini o'zgartiradi.

Shaxsga ijtimoiy muhitning ta'siri ham muhim. Bu tarbiya tizimi orqali amalga oshiriladi. Ya'ni, birinchidan, tarbiya ta'sirida muhit bera olmagan bilim, ma'lumot egallanadi, mehnat va texnik faoliyat bilan bog'liq ko'nikma va malakalar hosil bo'ladi.

-Ikkinchidan, tarbiya tufayli tug'ma kamchiliklar ham o'zgartirilib, shaxs kamolga yetadi.

-Uchinchidan, tarbiya yordamida muhitning salbiy ta'sirini hamyo'qotish mumkin.

-To'rtinchidan, tarbiya kelajakka qaratilgan maqsadni belgilaydi.

Demak, tarbiya bilan rivojlanish bir-biriga ta'sir etadi, bu tarbiya doimiy va uzluksizdir.

Insonning chin ma'nodagi insonligi – uning iymoni, diyonati, mehr-oqibati, pokligi va halolligi, kamtarligi va boshqalar bilan o'lchanadi. Bu umumiy tarzda insoniylik tushunchasi bilan ifodalanadi. Insoniylik esa faqat iymonli insonlardagina bo'ladi. Bu o'rinda hamma kishilar uchun umumiy tarzda tegishli bo'lgan masalalar ustida baholi qudrat fikr yuritimiz. Mazkur masala ko'p qirrali bo'lib, qo'yilgan masalani har kim o'z ma'naviy dunyosi o'lchami bilan o'lchaydi va shunga yarasha hatti-harakatlarni amalga oshiradi.

Marhum yurtboshimiz Islom Karimov xalqimizning buyuk fazilatlarini haqida to'xtalib insonparvarlikning o'zbeklarga xos qirralarini ko'rsatib berishga e'tibor qaratib, shunday degan edi: *“Insonparvarlik bu o'zbek xalqi milliy ruhiyatining ajralmas fazilatidir.”*

Insoniylikning muhim shartlari –mehr-shafqatlilik, poklik va halollilikni iymon tushunchasi o'z ichiga oladi. Insonparvarlik bo'g'inlaridan biri insof bo'lib, uning ma'lum bir jamiyatda istiqomat qiluvchi kishilar o'rtasidagi muamolotlarda hamda umumiylik va shaxsiyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

MUHOKAMA

Jamiyat hayotida adolat va haqiqat, mehr-shafqat, insofu diyonat kabi tushunchalarni qaror toptirishda Vijdon pokligi va bedorligining o'rni va ta'siri beqiyosdir. Aynan mana shu omil insonda insof va diyonatni shakllantiradi.

“Vijdoni uyg'oq odam yon-atrofida bo'layotgan voqealarga, yordam va ko'makka muhtoj insonlarning muammolariga, adolatning toptalishiga befarq qaray olmaydi. Ayniqsa, el-yurt manfaatiga zarar yetkazadigan yovuz xatti-harakatlarga hech qachon chetdan jim qarab turolmaydi, o'z yurti va xalqiga nisbatan xiyonat va sotqinlikni aslo qabul qilolmaydi. Bunday holatlarni ko'rganda vijdoni qiynaladi, doimo yonib-kuyib yashaydi, qanday qilib bo'lmasin, ularni bartaraf etishga intiladi, kerak bo'lsa, bu yo'lda hatto jonini ham fido qiladi.”

Milliy odatlarimizda ham insofga targ'ib qilinib: “Insof sari baraka”, “Insofi borning barakasi bor” deyiladi.

Payg'ambarimiz s.a.v.ning sahobalaridan bo'lgan Ammor insof haqida shunday deydilar: Uch xislatni o'zida mujassam qilgan kishining imoni mukammal bo'lgaydir:

– Insofli va adolatli bo'lmoq;

– Barchaga salom bermoq;

– Kambag'alligida ham sadaqa berib turmoq.

Insof – adolat va vijdon amri bilan ish tutish tuyg‘usi, ishda kishilarga munosabatda halollik, to‘g‘rilik, tenglik, sofdillik va haqiqatgo‘ylikdir.

Sharq falsafasida insof shunday talqin etiladi;

“Insof – kishining o‘z xulqi, odobini tartibga solish va ahloqiy baholashidir. Agar kishi biror ishni to‘g‘ri bajarsa, unda ichki qoniqish paydo bo‘ladi, vijdoni pok bo‘ladi, atayin noto‘g‘ri bajarsa, insofdan chiqqan bo‘ladi.”

Insof – insonparvarlikni targ‘ib etuvchi g‘oyalardan hisoblanib, hozirgi murakkab davrimizning ko‘plab axloqqiy ma‘naviy masalalarini hal etishda ham muhim ahamiyat kasb etishi bilan e‘tiborga molikdir.

Mazkur ta‘riflardan ma‘lum bo‘ladiki, insof tushunchasi ham ma‘naviyat tushunchasi kabi bir necha xislatlarni o‘z ichiga olib, imonning mukamalligiga dalolat qilar ekan.

Shuni iftixor bilan qayd etishimiz lozimki, tasavvuf ta‘limoti va ilgari surgan ma‘naviy-axloqqiy g‘oyalarida ham insof va adolatli bo‘lish eng muhim omillardan sanaladi. Chunonchi, Ahmad Yassaviy hikmatlarida ilgari surilgan axloqqiy pand-nasihatlardan molparastlikni fosh etish, kishilarni insofli, diyonatli, iymonli bo‘lishga chaqirishda foydalanish o‘rinli. Yassaviy inson hayotidagi katta kurash - nafsni taslim etishga xizmat qiladigan kurash deb hisoblagan. Nafsga mag‘lub shoh - qul, nafsdan ustunlikka erishgan g‘arib - shohdir, deb aytadi. Nafs inson uchun katta yovdir. Shu yovning boshini yanchgan, uni yenggan, nafsga taslim bo‘lmagan kishining g‘ururi va insoniy qadr-qimmatini hech kim poymol qila olmaydi, deb bilgan.

So‘fi Olloyor qoidali, tartibli, imonga mos yaxshi amallar sohiblarini fazilati va ulardan o‘rnak olib yashashga targ‘ib qilib shunday deydi:

“Yuragim sof erur deb urmag‘il lof,

Alarcha bo‘lmag‘aysan keltur insof”.

Ya‘ni, garchi payg‘ambaru sahobalar maqomiga yetolmasangda, aziz-avliyolar kabi bo‘laolmasangda insofli bo‘lg‘in, deb insof xislatini o‘ta muhim ekanligini ta‘kidlaydi.

Husayn Voiz Koshifiy aytganidek, “Yaxshi qiliq, go‘zal muomala bir yo‘ldirki, u yo‘l bilan yurmasdan turib, izzat va sharaf manziliga yetib bo‘lmaydi. U yo‘lga qadam bosmasdan turib, vujud yukini hayvoniyat biyobonidan insoniyat dorilmulkiga eltib bo‘lmaydi”.

“Go‘zal fe‘l-atvorning nishonasi o‘n narsadir: birinchi nishonasi – yaxshilik, ikkinchi – insofli bo‘lish, uchinchi – boshqa odamdan ayb qidirmaslik, to‘rtinchi – biror kishi-da nojo‘ya harakat ko‘rsa, uni yaxshi yo‘lga boshlash, beshinchi – bir odam o‘z aybiga iqrar bo‘lib uzr aytsa, uzrini qabul qilish, oltinchi – boshqalar uchun mashaqqatni o‘z ustiga olish, yettinchi – faqat o‘z manfaatinigina ko‘zlamaslik, sakkizinchi – ochiq yuzli, shirin so‘zli bo‘lish, to‘qqizinchi – muhtojlarning hojatini chiqarish, o‘ninchi – muloyim va tavoze‘li bo‘lishdir”. (Husayn Voiz Koshifiy)

O‘zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti marhum I.A. Karimov: Inson faoliyatining adolatga yaqinligi yoki uzoqligi uning aqliga, xulqiga, yashagan jamiyatiga bog‘liq. Agar unda yomonlik fikrlari ozroq bo‘lsa, adolatga yaqin bo‘ladi, agar ko‘proq bo‘lsa adolatdan, insofdan uzoqroq bo‘ladi. Xulq albatta insonning yaxshi yoki yomon xislatlarining nisbatiga bog‘liqdir”, – deb shakllanib kelayotgan “yosh inson”lar ongidan yomon illatlarni chiqarib, uning o‘rnini adolat va insof kabi yaxshi xislatlar bilan to‘ldirish zarurligini uqtiradi.

XULOSA

Mana shunday ezgu niyatlar bilan qalblarimizni nurlantirgan Alloh ta‘ologaga hamdu - sanolar aytib xulosa qilish mumkinki, hayotimizni go‘zal va farovon qilish uchun halol mehnat qilib,

turli kasb-korlarni sidqidildan bajargan holda yer yuzida yaratuvchanlik ishlari bilan mashg'ul bo'lmoqligimiz kerak. Gulzor tikansiz bo'lmaganidek, oramizda turli buzg'unchilik va qo'poruvchilik kabi ishlarni kasb qilib olgan ba'zi noinsof kishilarning borligi dilni xira qiladi. Ana shunday noinsof, tavfiqdan begona kishilarni ham tavfiqu insofga sazovor bo'lishini Yaratgandan tilab, barcha xayrli va savob ishlarda barchaga o'rnak bo'lish biz imom-xatiblarning burchimiz deb bilaman.

Va yana birovlar uchun Alloh taolodan insof-adolat so'rashdan oldin, avvalo o'zimizga insofu tavfiq so'rash, do'st-birodarlarga nisbatan ham hamisha adolatli bo'lib, uning haq-huquqlarini to'la ado etish muqaddas dinimizning talablaridan ekanligini unutmasligimiz lozim.

REFERENCES

1. Куръони Карим. Абдулазиз Мансур таржимаси. Т., 2001.
 2. Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис 4 жилдлик Т., 1997.
 3. Абу Исо ат-Термизий. Суннани Термизий. Т., 1999.
 4. Фитрат. Нажот йўли. Т., 2001.
 5. Убайдуллаева Севара. Оила маданияти. Т., 2015.
 6. Иброҳимов Абдуқаххор. Ёруғлуғ. Т., 2006.
 1. Абдурахмонов А. Саодатга элтувчи билим. Т., 2003.
 2. Тоҳир Малик. Одамийлик мулки. Т., 2015.
 3. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Одоблар хазинаси. Т., 2009.
 4. Абу Лайс Самарқандий. Танбеҳул ғофилийн.
 5. Абу Лайс Самарқандий. Бўстонул орифийн. Т., 2003.
 6. Имом Ғаззолий. Уйланиш одоби. Т., 2018.
 7. Одамийлик сабоқлари. Т., 1997.
 8. Усмонов Р. Дилнома. Т., 1983.
 9. Жўраев Н. Маънавият инсон қалбининг сарчашмаси. Т., 2015.
 10. Этикетнинг олтин китоби. Т., 2013.
 11. Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Тасаввуф ва инсон. Т., 2001.
 12. Зиёмуҳаммадов Б. Комилликка элтувчи китоб. Т., 2006.
 13. Ғойибназаров Ш. Оммавий маданият. Т., 2012.
 14. Имом Ғаззолий. Риёзун – нафс. Т., 2006.
 15. Пиримқул Қодиров. Тил ва эл. Т., 2010.
 16. Алишер Навоий. Маҳбуб-ул қулуб. Т., 1975.
 17. Ҳусайн Воиз Кошифий. Ахлоқи Муҳсиний. Т., 2011.
 18. Шарқ ҳикмат ва ривоятлари. Т., 2015.
 19. Муҳаммаджонов Қурононов. Оталар китоби. Т., 2010.
1. <http://www.ziyonet.uz>
 2. <http://www.edu.uz>
 3. <http://www.google.uz>
 4. <http://www.history.uz>
 5. <http://www.archeologiya.ru>
 6. <http://www.archeo.ru>